

Ks. GRZEGORZ SZAMOCKI

Gdańskie Seminarium Duchowne

Wydział Historyczny

Uniwersytet Gdański

Tora i Prorocy Wcześniejsi, czyli „wielkie dzieło historyczne” Starego Testamentu

1. Pięcioksiąg; 2. Deuteronomistyczne dzieło historyczne; 3. Wielkie dzieło historyczne Rdz – 2 Krl.

Kanon ksiąg Starego Testamentu przyjęty przez Kościół prawosławny i Kościół rzymskokatolicki liczy siedem ksiąg więcej niż starotestamentowy zbiór pism uznanych za kanoniczne w kościołach pochodzących z reformacji, których pierwsza część Biblii pod względem objętości odpowiada Biblii Hebrajskiej. Trzydzieści dziewięć ksiąg hebrajskich katolicy uznają za protokanoniczne, zaś siedem przejętych z Biblii Greckiej (Septuaginty) (Tb, Jdt, 1-2Mch, Mdr, Syr, Ba) za deuterokanoniczne.

W Starym Testamencie chrześcijan księgi są uporządkowane zgodnie z układem Septuaginty w cztery bloki na podstawie podobieństw rodzaju literackiego oraz historyczno-kanonicznego schematu: przeszłość, terażniejszość, przyszłość (Pięcioksiąg, księgi historyczne, mądrościowe i prorockie). W Biblii Hebrajskiej są natomiast trzy części (Prawo /Tora/ [תורה], Prorocy [נביאים] i Pisma [כתובים]), których następstwo odpowiada procesowi formowania się kanonu. Drugi blok tradycja żydowska dzieli jeszcze na Proroków Wcześniejszych (Joz – 2 Krl) i Proroków Późniejszych (Iz – Ml). Tora i Prorocy Wcześniejsi mają charakter historiograficzny. Ich treść skupia się na dziejach narodu izraelskiego do upadku państwa, poprzedzonych tak zwaną historią początków (od stworzenia świata) i losami patriarchów.

Historycy i egzegeci już od dawna zastanawiają się jaka jest rzeczywiście wartość historiograficzna i teologiczna tekstów tej części Biblii, która w Starym Testamencie chrześcijan jest poszerzona jedynie o Księgę Rut. Odpowiedzi na to pytanie poszukuje się, próbując odtworzyć historię powstania tych pism oraz zinterpretować zachodzące między nimi relacje. Niniejsze studium chce nakreślić główne dotychczasowe kierunki badań oraz wskazać nowe perspektywy, których przyjęcie – zdaniem autora – pozwala na rozwiązanie wielu literackich i historycznych problemów, a także na pełniejsze odczytanie teologicznego przesłania analizowanych tekstów.

1. Pięcioksiąg

Pięć ksiąg pierwszego wielkiego bloku tekstowego Biblii nazywa się po polsku *Pięcioksięgiem*. Taka nazwa odpowiada dosłownie greckiemu wyrażeniu [ἡ] πεντατευχος [βιβλος], które znaczy tyle co „pięciowodzowa [księga]”¹. W tradycji rabinicznej ten zbiór tekstów nazwano Torą (תורה), co w języku polskim można oddać dosłownie przez „Wskazówka” lub „Pouczenie”. Stosowanie jako odpowiednika „Tory” polskiego słowa „Prawo” jest z kolei następstwem często oddawania hebrajskiego תורה przez greckie νομος w Septuagincie.

Pięcioksiąg rozpoczyna się od opisu początku dziejów świata i ludzkości (Rdz 1,1-2,25), a kończy wspomnieniem o śmierci Mojżesza (Pwt 34). W środku znajdujemy również zbiory prawne². Cały blok tekstowy w jego postaci aktualnej można czytać jako biografię Mojżesza lub jako opis drogi Izraela do Ziemi Obiecanej (= jako dramatyczną biografię Izraela): stworzenie i obietnica daru „ziemi” (Rdz); wędrówka z Egiptu przez pustynię do Synaju (Wj); pobyt pod Synajem (Kpł); wędrówka przez pustynię od Synaju do Moabu (Lb); wskazania dla życia w Ziemi Obiecanej (Pwt) [Zenger 2006b, 68-69; Gertz 2006, 189-190].

Przez wiele wieków w najstarszej tradycji chrześcijańskiej oraz we współczesnych jej zapatrywaniach Synagogi istniało przekonanie, że Pięcioksiąg zawdzięcza swe istnienie Mojżeszowi. Potwierdzać miałyby to najpierw same wypowiedzi Pięcioksięgu o tym, że Mojżesz spisywał usłyszane od Boga słowa i Jego Prawo. Np.: „Pan powiedział do Mojżesza: Zapisz to na pamiętkę w księdze” (Wj 17,14) lub „I napisał Mojżesz to Prawo i dał je kapłanom” (Pwt 31,9). Ponadto w wielu miejscach tekst miałby zdradzać, iż autor dobrze znał życie codzienne w Egipcie (Wj 1,14; 2,3; 5,6-7) i geografię Synaju (np. Wj 16,10), ale nie znał Kanaanu (Lb 13). Wprawdzie również niektóre teksty Starego i Nowego Testamentu wzmiankują o Prawie Mojżesza (תורה מֹשֶׁה) i jego pouczeniach, jednak nie wiadomo dokładnie, co obejmowało Prawo przypisywane Mojżeszowi [Cazelles 1968, 1345-1355; Peter 1978, 162-163; Mały 1982, 2-3.5-6; Wypych 1987, 28; Zawiszewski 1996, 8-9; Brzegowy 1998, 13].

Za pierwszego egzegetę, który wyraził wątpliwości odnośnie przypisywania Mojżeszowi autorstwa Pięcioksięgu, uznaje się żyjącego w Hiszpanii (XI/XII w.) wielkiego rabina Abrahama Ibn Ezra. Według niego niektóre teksty Pięcioksięgu trudno przypisać Mojżeszowi. Nie mógł on np. napisać „A w kraju tym mieszkali wówczas (אנ) Kananejczycy” (Rdz 12,6). Napisałby raczej, że Kanaanejczycy są (mieszkają) w tym kraju [Synowiec 1987, 19-20; Blenkinsopp 1996, 12; Ska 1998, 116; Schmitt 2005, 177].

¹ πεντατευχος = πέντε (pięć) + τευχος (narzędzie, naczynie, zwój). Stąd np. ang. i niem. *Pantateuch* i podobnie w innych językach.

Podstawą dla nazwy greckiej było najprawdopodobniej hebrajskie określenie חומשי תורה (= „pięć piątych Tory”).

² Do najważniejszych należą wielkie Kodeksy: Przymierza (Wj 20,22-23,33), Świętości (Kpł 17-26), Deuteronomiczny (Pwt 12-26), oraz Dekalog (Wj 20,2-17; Pwt 5,6-21).

Prawdziwa krytyka Mojżeszowego autorstwa Pięcioksięgu rozpoczęła się jednak dopiero pod koniec doby renesansu i na początku czasu reformacji (XVI i XVII w.). Wzrosło wtedy zainteresowanie tekstem pierwotnym oraz sensem literalnym tekstu przy równoczesnym poszukiwaniu jego kontekstu historycznego. Po zastrzeżeniach co do pochodzenia Pięcioksięgu od Mojżesza, które zgłosił A. Bodenstein (1520 r.), a zwłaszcza T. Hobbes (1651 r.) i I. de la Peyrère (1656 r.), ukazało się dzieło Barucha Spinozy (*Tractatus theologico-politicus* [1670 r.]), Żyda z Amsterdamu, znawcy Biblii Hebrajskiej i filozofa. Autor nawiązał do wątpliwości wyrażonych wcześniej przez Ibn Ezra i dołączył swoje argumenty, które kazały mu jednoznacznie stwierdzić, że Pięcioksiąg nie został napisany przez Mojżesza, lecz przez kogoś, kto żył o wiele później niż Mojżesz. Być może autorem był pisarz Ezdrasz. Nacechowane racjonalizmem poglądy Spinozy przyczyniły się do tego, że wykluczono go z Synagogi, a jego dzieła znalazły się na indeksie ksiąg zakazanych w Kościele katolickim [Cazelles 1966, 731-733; Blenkinsopp 1996, 12; Lemański 2002, 93; Zenger 2006a, 89].

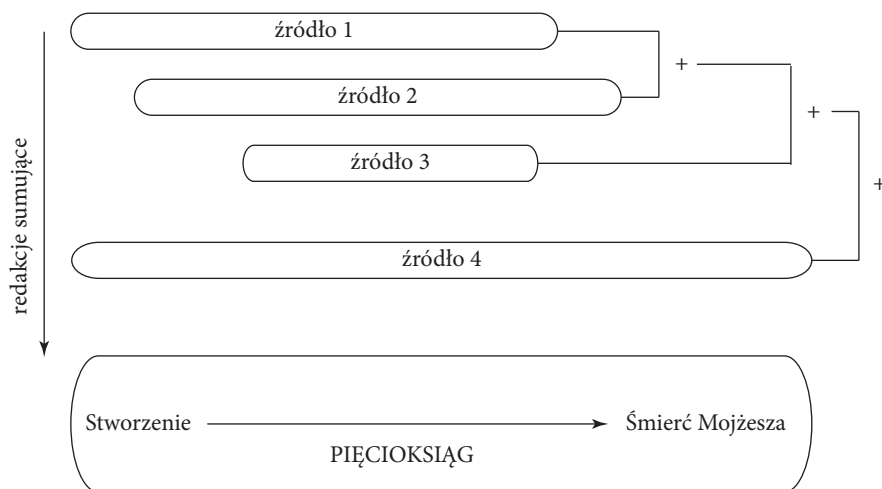
Niewiele później, bo w 1678 r., tym razem francuski ksiądz oratorianin, Richard Simon opublikował swoją „Historię krytyczną Starego Testamentu” (*Histoire critique du Vieux Testament*), w której uznał możliwość pisarskiej działalności Mojżesza i jego udział w powstaniu Pięcioksięgu. Dodał jednak, że postać końcową Pięcioksiąg zawdzięcza pisarzom i prawnikom działającym aż do czasów Ezdrasza. Za te poglądy Simon został mocno skrytykowany przez katolików. „Prowokujące” dzieło znalazło się na indeksie, a duża część jego 1300 kopii została zniszczona. Sam R. Simon musiał opuścić zgromadzenie oratorian i udać się na małą parafię w Normandii [Houtman 1994, 43-48; Blenkinsopp 1996, 13; Ska 1998, 119].

W XVIII i XIX w. egzegeza biblijna wypracowała swoje trzy klasyczne modele powstania Pięcioksięgu, mianowicie hipotezę dokumentów, hipotezę fragmentów i hipotezę uzupełnień. Fundamenty dla pierwszej teorii położyło dwóch badaczy. Jednym z nich był Hennig Bernhard Witter, ewangelicki pastor z Hildesheim (Niemcy). W dziele komentującym pierwsze rozdziały Księgi Rodzaju (*Iura Israelitarum* [1711]) zwrócił uwagę na różne określenia Boga (אלהים [Elohim], יהוה [JHWH /wówczas czytane jako Jehowa/]) w paralelnych fragmentach Rdz 1,1-2,3 i 2,4nn. Witter wyjaśniał ten fakt pochodzeniem tekstów z różnych źródeł, które Mojżesz miał do swej dyspozycji. Teoria Wittera nie spotkała się natychmiast z wielkim zainteresowaniem. Do podobnych wniosków doszedł jednak po 40 latach, najprawdopodobniej niezależnie od badań Wittera, Jean Astruc, protestant nawrócony na katolicyzm, sławny profesor medycyny i lekarz Ludwika XV. W opublikowanym anonimowo dziele (*Conjectures sur les mémoires originaux dont il paroît que Moïse s'est servi pour composer le livre de la Genèse* [1753]), broniąc opinii o Mojżeszowym autorstwie Księgi Rodzaju, tłumaczył, że zastosowanie w tekstach biblijnych różnych określeń Boga a także rozmaite niezgodności treściowe i powtórzenia wskazują na pisemne źródła, które Mojżesz opracował. Na podstawie zmian określeń Boga Astruc podzielił Księgę Rodzaju na dwa źródła główne: A (אלהים) i B (יהוה),

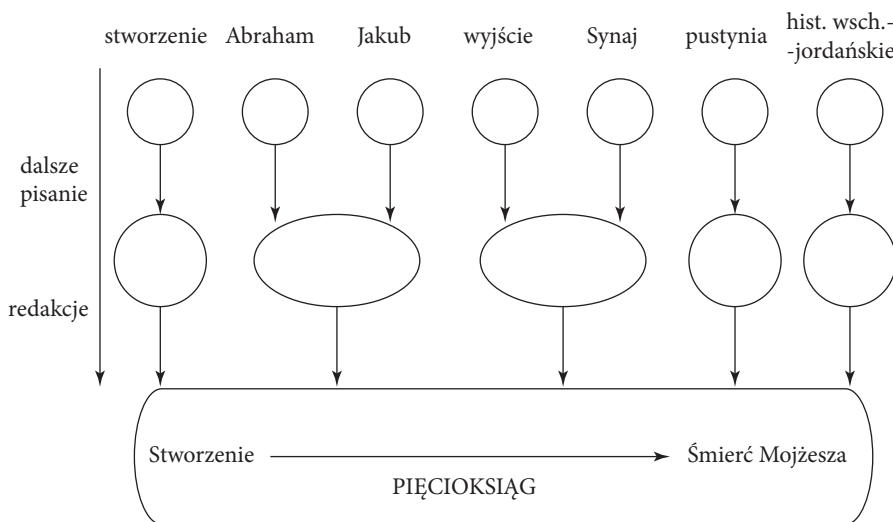
oraz – uwzględniając różnice językowe, wyrażone w tekście wyobrażenia, a także dosyć liczne dublety treściowe – 10 źródeł pobocznych (C-M). Zdaniem Astruca Mojżesz miałby ułożyć cały ten materiał według źródeł pochodzenia – w formie synopsy, w trzech kolumnach. W trakcie późniejszego przekazu kartki miałyby zostać połączone a porządek zakłócony [Blenkinsopp 1996, 13; Ska, 2000, 256; Schmitt 2005, 178; Zenger 2006a, 90].

Teorię J. Astruca podjął i zmodyfikował Johann Gottfried Eichorn. W swym *Wprowadzeniu do Starego Testamentu* (*Einleitung in das Alte Testament I-II* [1780-1783]) do całego Pięcioksięgu zastosował rozróżnienie dwóch źródeł głównych (jahwistycznego i elohistycznego) i licznych źródeł fragmentarycznych. Kolejny krok w rozwoju teorii źródeł zrobił Carl David Ilgen. W publikacji na temat Księgi Rodzaju (*Die Urkunden des Jerusalemischen Tempelarchivs in ihrer Urgestalt als Beytrag zur Berichtigung der Geschichte der Religion und Politik. Theil 1* [1798]) wyraził on opinię, że materiał księgi pochodzi z 17 odrębnych źródeł. Te z kolei przyporządkował trzem pisarzom, z których pierwszy używał określenia Boga „JHWH” (jahwista), a dwaj pozostali „Elohim” (pismo kapłańskie [$E_1=P$] i elohista [E_2]). Ilgen zasugerował także, że Księga Powtórzonego Prawa powstała jako niezależne dzieło [Schmitt 2005, 178-179; Zenger 2006a, 90].

Tak zwana starsza hipoteza źródeł (znana także jako hipoteza dokumentów lub model warstw) zakłada więc przede wszystkim, że Pięcioksiąg jest wynikiem połączenia i redakcyjnego opracowania powstałych w różnym czasie i różnym miejscu dokumentów pisanych, z których każdy prezentuje własne bardziej lub mniej szczegółowe ujęcie obrazu tego wszystkiego, o czym traktuje Pięcioksiąg (od stworzenia do śmierci Mojżesza). Graficznie można przedstawić tę hipotezę następująco [za Zenger 2006a, 87]:

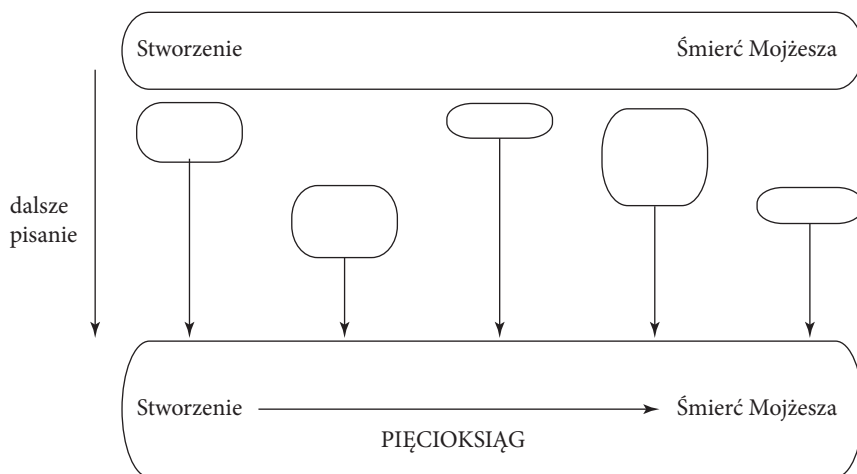


Niektórzy egzegeci, odrzucający tradycyjną koncepcję Mojżeszowego autorstwa Pięcioksięgu, podszli do nowej propozycji ze sceptycyzmem. Alternatywą miała być hipoteza fragmentów, później nazwana także hipotezą cykli narracyjnych lub modelem bloków. Wysunął ją katolicki ksiądz szkockiego pochodzenia Alexander Geddes (*The Holy Bible* [1792]; *Critical Remarks on the Hebrew Scriptures* [1800]). Według niego na początku istniało wiele źródeł, małych jednostek narracyjnych, niekompletnych i odrębnych tekstów, które z czasem – długo po Mojżeszu – zostały połączone, dając Pięcioksiąg w aktualnej formie. Do wniosków A. Geddesa nawiązał biblista niemiecki Johann Severin Vater (*Commentar über den Pentateuch* [1802-1805]), według którego Pięcioksiąg powstał z 39 fragmentów, pochodzących od jahwisty (J) i elohisty (E), a jego rdzeniem jest Księga Powtórzonego Prawa [Ska 1998, 120; Schmitt 2005, 179; Gertz 2006, 197]. Postulowane w tej hipotezie pierwotne fragmenty czy jednostki literackie skupiałyby się na pojedynczych tematach lub postaciach (np. potop, Abraham, wyjście z Egiptu). Z czasem byłyby łączone w większe tematyczne bloki tekstowe i cykle narracyjne (np. patriarchowie, wyjście + Synaj). Pierwsza redakcja i opracowanie wielkiej kompozycji (od stworzenia do śmierci Mojżesza) miałyby mieć miejsce dopiero w okresie wygnaniowym lub powygnaniowym. Tak rozumianą historię powstawania Pięcioksięgu można ująć w następującym schemacie [Zenger 2006a, 88]:



Hipoteza uzupełnień jest owocem kombinacji dwóch hipotez wcześniejszych (źródła i fragmentów). Podwaliny dla niej położył Wilhelm Martin Leberecht de Wette (*Beiträge zur Einleitung in das Alte Testament* [1806-1807]), a jego konkluzje podjął Georg Heinrich August Ewald (*Die Komposition der*

Genesis kritisch untersucht [1823]; *Geschichte des Volkes Israels*, I [1843]). Ich zdaniem podstawą Pięcioksięgu był elohistyczny dokument (stąd druga nazwa: hipoteza dokumentu podstawowego), który w historii swego przekazu był rozszerzany poprzez liczne aktualizujące i interpretujące dodatki (fragmenty „jehowistyczne”) [Ska 1998, 121; Schmitt 2005, 179; Gertz 2006, 197]. Oto schemat tej teorii [za Zenger 2006a, 87]:



Rozwój hipotezy uzupełnień, na który wpływ miały także spostrzeżenia dotyczące powiązań fragmentów przypisywanych jahwiście, doprowadził w rzeczywistości do powrotu do hipotezy źródeł, a konkretnie do teorii czterech źródeł, jakie dostrzegał już C.D. Ilgen. Taki bieg rzeczy wyznaczył początek tak zwanej *nowej hipotezie dokumentów (źródeł)*.

O czterech źródłach zaczęli mówić – najprawdopodobniej nie znając też Ilgena – Herman Hupfeld (*Die Quellen der Genesis und die Art ihrer Zusammensetzung von neuem untersucht* [1853]) i Eduard Riehm (*Die Gesetzgebung Moses im Lande Moab* [1854]). Wyróżnili oni: 1) pierwsze i najstarsze pismo elohistyczne (od stworzenia do podziału Ziemi Obiecanej); 2) drugie, młodsze pismo elohistyczne (historia patriarchów); 3) jeszcze młodsze pismo jehowistyczne (od stworzenia; określenie Boga – JHWH [czytane wówczas „Jehowa”]); 4) Księga Powtórzonego Prawa [Schmitt 2005, 180; Zenger 2006a, 90].

W datowaniu czterech źródeł ważną rolę odegrały dwa spostrzeżenia badawcze. W.M.L. de Wette (*Dissertatio critica qua Deuteronomium a prioribus Pentateuchi libris diversum alius cuiusdam recentioris auctoris opus esse monstratur* [1805]) zauważył, że wiele przepisów z Księgi Powtórzonego Prawa znalazło realizację w ramach opisaney w 2 Krl 22–23 reformy króla Jozjasza w 622 r. przed Chr., na czele z wymaganiami centralizacji kultu. De Wette wyciągnął więc wniosek,

że rdzeń Księgi Powtórzonego Prawa jest identyczny z księgą Prawa, która według 2 Krl 22 została znaleziona w świątyni. 622 r. przed Chr. stał się tym samym punktem odniesienia dla historycznego przyporządkowania innych materiałów (tradycji), w zależności od tego, czy zakładają one jeszcze wielość sanktuariów, czy może zdradzają już fakt wprowadzenia reformy. Julius Wellhausen z kolei (*Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments* [1866]; *Prolegomena zur Geschichte Israels* [1883]), uwzględnwszy wyniki badań Eduarda Reuβa (1881), Karla Heinricha Grafa (1866) i Abrahama Kuenena (1861), dokonał gruntownej rewizji dotychczasowego obrazu historii religii i literatury Izraela. Źródło elohistyczne rozpoznawane w tekście już od Rdz 1 i ze względu na nakreślony w nim kapłański porządek kultowy nazywane też pismem kapłańskim (Priesterschriфт [P]), dotąd oceniane jako najstarsze, przez J. Wellhausena zostało uznane za najmłodsze. Według niego P zakłada centralizację kultu. Księga Powtórzonego Prawa tej centralizacji się domaga, zaś J i E podobnie jak prorocy (oprócz Ezechiela) jeszcze jej nie znają. Czasowa sekwencja czterech źródeł miałaby wyglądać zatem następująco: J (=jahwista; IX w. przed Chr.), E (=elohista; VIII w. przed Chr.), D (=Deuteronomium [Pwt]; VII w. przed Chr.) i P (=Priesterschriфт [pismo kapłańskie]; VI w. przed Chr.). W takim porządku należało dostrzegać religijny rozwój od prymitywnego politeizmu, poprzez henoteizm do prorockiego monoteizmu i judejskiej religii Prawa [Scharbert 1990,7; Gertz 2006, 198; Zenger 2006a, 90-91; Häusl 2008, 581].

Konkluzje Wellhausena rozbudziły pytania o początki ustnych przekazów, które miałyby zostać zebrane w postulowanych spisanych dokumentach. Na polu historyczno-krytycznych badań samych tradycji oraz form ich przekazu zasłużyli się bardzo: Herman Gunkel, Martin Noth i Gerhard von Rad. Ich prace wykazały, że u początków kształtowania się tradycji były niewielkie opowiadania. Te zawdzięczały swoje powstanie rozmaitym uwarunkowaniom socjo-kulturowym („Sitz im Leben”), w których miały też swoją pierwotną funkcję i znaczenie. Pojedyncze tematy przekazu (np. Abraham, Synaj) pochodziły z różnego czasu i regionu. Połączenie zaś tych pierwotnie niezależnych tematów miałyby się dokonać w kulcie, w przedpaństwowym okresie historii Izraela [Zenger 2006a, 91].

Sformułowana przez Wellhausena i nieco modyfikowana oraz precyzowana przez innych biblistów nowa teoria dokumentów zyskała miano *klasycznego modelu Pięcioksięgu* i jako taka zachowywała swoją ważność aż do lat 70. XX w. Spośród postulowanych w niej czterech źródeł/dokumentów (J, E, D, P), trzy (J, E, P) są źródłami Pięcioksięgu w sensie właściwym – w typowy dla siebie sposób prezentują główne tematy Pięcioksięgu. W przypadku dokumentu D ślady źródeł Pięcioksięgu są widoczne jedynie w Pwt 34 [Scharbert 1990,7; Gertz 2006, 199].

Za kryteria i wskazówki dla rozróżnienia poszczególnych źródeł i przypisania im jakiegoś tekstu przyjęto zmiany w stosowaniu określeń Boga – „Elohim”

i „JHWH”, dublety narracyjne i napięcia treściowe pomiędzy opowiadaniem następującymi po sobie (np. Rdz 1,1-2,3 i Rdz 2,4-3,24), dublety i napięcia wewnątrz jednego opowiadania (np. w Rdz 6,5-9,17), konkurujące przepisy etyczne i kultowe (3 kodeksy prawne a między nimi cechy wspólne, zgodności, ale i różnice) oraz nagłe zmiany języka, stylu i przedstawień (np. Wj 33,11 [Mojżesz rozmawia z Bogiem twarzą w twarz] i Wj 33,20.23 [Mojżesz nie może oglądać oblicza Bożego]). Według klasycznej teorii powstania Pięcioksięgu redaktorzy łączący i opracowujący cztery dokumenty, mogli także rozszerzyć materiał, który mieli do dyspozycji [Gertz 2006, 199].

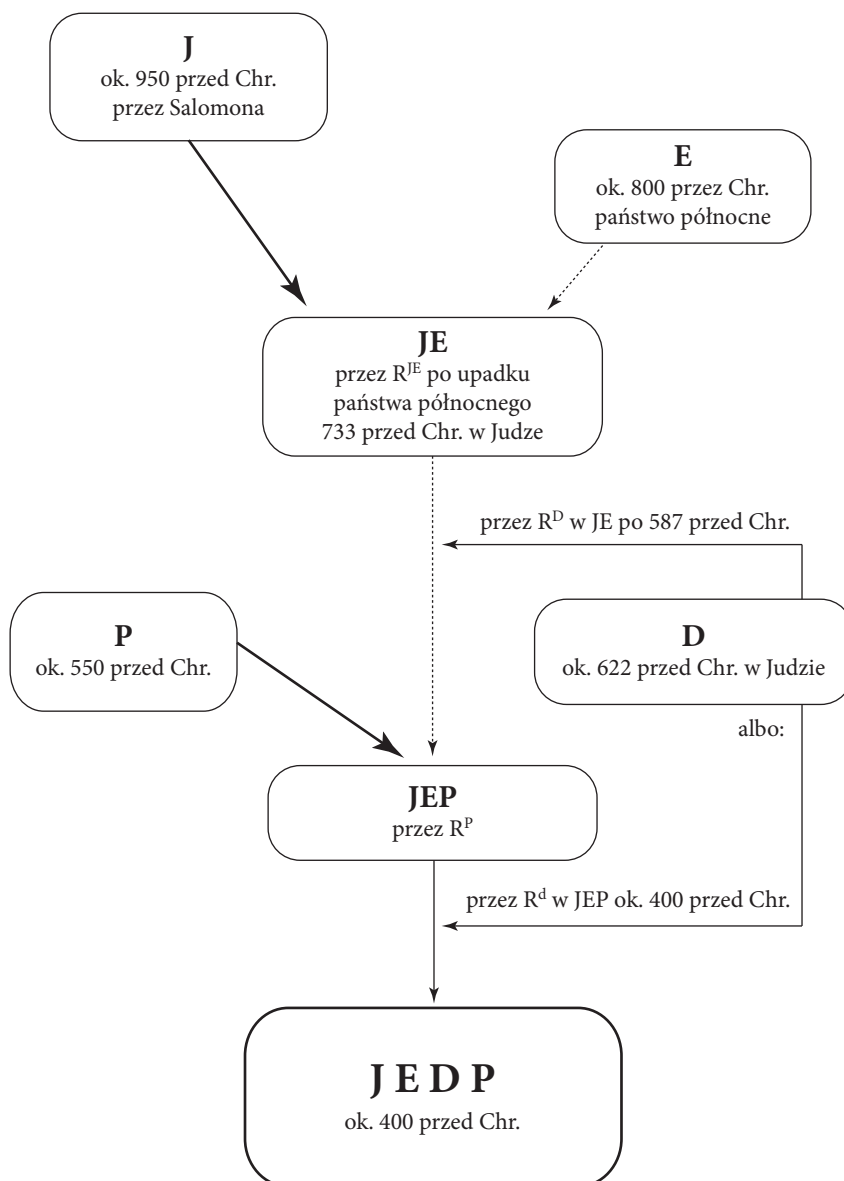
Powstanie jahwisty (J), uznawanego za najstarsze pismo źródłowe, wiązane z państwem Salomona (X w. przed Chr.). Stwierdzenie wielowarstwowości materiału, kazało zakładać dłuższą historię jego kompozycji oraz przyjąć, że kształtowanie się zebranych tradycji miało miejsce w okresie przedpaństwowym. Zwolennicy nowej hipotezy dokumentów zgadzali się, iż J prezentuje pierwsze całościowe przedstawienie prehistorii i historii przodków Izraela aż po wejście do Kanaanu.

Elohista (E) miałby być drugim dokumentem (źródłem) co do wieku, bo spisany w VIII w. przed Chr. w Państwie Północnym (Izraelu). Nazwa została wzięta od stosowanego niemal powszechnie gatunkowego określenia „Elohim” (Bóg), gdyż według E objawienie imienia Bożego JHWH nastąpiło dopiero przy powołaniu Mojżesza (Wj 3,14). Zwrócono uwagę, że plan treściowy E jest paralelny do planu w dokumencie J, z różnicą, iż u elohisty nie ma wprowadzenia w postaci prehistorii. Spośród bardziej znanych tekstów elohiście przypisano ten, który mówi o przymierzu z Abrahamem (Rdz 15), o ofercie Izaaka (Rdz 22) oraz powołaniu Mojżesza (Wj 3).

Spisanie dokumentu kapłańskiego (P), którego początek zidentyfikowano w tak zwanym pierwszym opisie stworzenia (Rdz 1,1-2,3), wiązane z czasem wygnaniowym lub wczesnopowygnańskim (VI/V w. przed Chr.). W czwartym źródle (D=Pwt) oprócz materiału, w którym dostrzeżono wyraźne relacje z opisaną w 2 Krl 22-23 kultową reformą Jozjasza (622 r. przed Chr.), stwierdzono także obecność obszernych późniejszych dodatków [Gertz 2006, 199-200; więcej także Schmidt 1995, 76-85.86-94].

Przyjęcie klasycznego modelu Pięcioksięgu kazało zgodzić się z tym, iż opracowanie materiału z czterech pism źródłowych i stworzenie dzieła nazwanego Pięcioksięgiem nie polegało tylko na prostym połączeniu spisanych dokumentów, lecz było wieloetapowym procesem redakcyjnym, który nie wykluczał także dokonywania zmian w samym tekście poprzez przestawienia, uzupełnienia, a niekiedy nawet opuszczenia. Pierwsza z ważniejszych redakcji miałaby mieć miejsce po upadku Państwa Północnego (722 r. przed Chr.) i polegałaby na przyłączeniu E do J i to tak silnym, że w niektórych miejscach trudno oddzielić materiał J od materiału E. Stąd też owoc tej redakcji (już od Wellhausena) nazywano dziełem jehowistycznym – JE (tzn. jahwistyczno-elohistycznym). Dziełem drugiej

redakcji, która miałaby nastąpić po wygnaniu babilońskim, byłoby włączenie JE w P. Dla przyjmujących nową hipotezę źródeł kwestią sporną pozostało, czy D zostało przyłączone do dzieła jehowistycznego przed jego zespoleniem z P, czy dodane dopiero do kompozycji powstałej z JE i P [Schmidt 1995, 47-49; Gertz 2006, 201; Zenger 2006a, 92-95]. Tak rozumiany proces opracowania i redakcji Pięcioksięgu można przedstawić w następującym schemacie:



Wobec klasycznego modelu powstania Pięcioksięgu zaczęto z czasem wy-suwać szereg zastrzeżeń. Dosyć duża zgoda wśród uczonych panuje w odnie-sieniu do oddzielenia i literacko-historycznego przyporządkowania materiału kapłańskiego, jak i wiązania początków Pwt z późnym okresem monarchii oraz uznania szczególnego miejsca tej księgi w całym Pięcioksięgu. Dyskutuje się nad naturą P. Niektórzy egzegeci, po części w zgodzie z poglądem J. Wellhause-na [1886, 345]³, zmodyfikowanym nieco przez M. Notha [1960, 9-11], uznają P za autonomiczne dzieło narracyjne, które istotnie stało się podstawą opo-wiadania Pięcioksięgu [Schmitt 1980, 145; Gertz 2006, 230-237]. Inni z kolei przyjmują redakcyjny charakter całego dokumentu kapłańskiego [np. Cross 1973, 301; Rendtorff 1977, 141-142; Vermeylen 1981, 343-344; Tengström 1982, 11-16; Whybray 1987, 108-111.125-126; Ska 1989, 107.125-126].

Wiele niepewności towarzyszy próbom historycznego przyporządkowania tekstów niekapłańskich *Tetrateuchu*⁴ (Rdz – Lb) oraz ich krytyczno-literackiego rozdzielenia między dwa pozostałe pisma źródłowe (J i E). Szczególne problemy wiążą się z przyjęciem źródła elohistycznego. Egzegeci stwierdzają, że w E brak właściwego początku i końca oraz wiodącej linii narracji i jakiejś jednolitej koncepcji. Teksty pochodzą z różnych epok, a te, które zostały wcześniej uznane za podstawowe dla całego pisma źródłowego, jawią się jako redakcyjne uzupeł-nienia do J [Campbell – O'Brien 1993, 9; Lemański 2002, 100-102; Gertz 2006, 202; zob. także Schmidt 1995, 86-94; Gnuse 2000, 201-220; Graupner 2002].⁵

Na pierwsze wrażenie można by sądzić, że znacznie mniej zastrzeżeń zgła-szano i zgłasza się wobec hipotezy dokumentu jahwistycznego. W rzeczywi-stości jednak przedmiotem dyskusji i propozycji rozmaitych koncepcji było i jest prawie wszystko, a więc wiek tego dokumentu, jego objętość, spójność treściowa (koherencja) i koncepcja teologiczna. W rezultacie pod określeniem „jahwista” widzi się rozmaite wielkości literackie. Za wspólny mianownik róż-nych stanowisk w postrzeganiu Jahwisty może uchodzić przyjęcie, iż w jego przypadku chodzi o pierwszy całościowy szkic *Tetrateuchu*, jego ogólny plan i ideę. Egzegeci dopuszczający istnienie jahwistycznego dokumentu uczynili duży zwrot w datowaniu całego dzieła i jego części. W badaniach podkreślo-no, że leżąca u podstaw dzieła koncepcja JHWH i jego ludu – Izraela zakłada

³ „Es ist als ob P der rote Faden sei, an dem die Perlen von JE aufgereiht werden”.

⁴ Nazwa od gr. τετρατευχος – „cztery zwoje”.

⁵ Istnienie E jako odrębnego źródła podał w wątpliwość już W. Rudolph [1938, 258]. Według C. Westermanna z kolei E nie daje się zidentyfikować w Księdze Rodzaju [1985, 571-572]. Dla A. de Pury stosowanie określenia Elohim bez rodzajnika wprowadzili autorzy kapłańscy dla wyrażenia własnych idei teologicznych [2002, 25-47]. E. Zenger zaś w pierwszym wydaniu stan-dardowego *Einleitung in das Alte Testament* [1995] wytyka wiele słabych punktów teorii o E jako odrębnym i niezależnym dziele, przy omawianiu warstw literackich istniejących przed pismem kapłańskim (die vor-priesterschriftlichen Schichten) (ss. 111-112). W wydaniu szóstym *Einle-itung in das Alte Testament* [2006] mówi o E już tylko wówczas, gdy odwołuje się do objaśnia-jących klasyczną hipotezę źródeł spostrzeżeń W.H. Schmidta (s. 94), a nie przy przedstawianiu własnej koncepcji warstw przedkapłańskich (ss. 176-187).

proroctwa o karze i zgubie oraz upadek Państwa Północnego (VIII w.). Skłoniło to ku porzuceniu łączenia Jahwisty z monarchią Salomonową. Częściej umiejscawia się go w czasach wygnaniowych i powygnaniowych [Schmid 1977, 33-42; 1976; Rose 1981; Levin 1993; zob. także np. Schmidt 1981, 82-102; Ska 2002, 1-23; Levin 2004, 63-85].

Jan Van Seters wyraził przekonanie, że Jahwista był historykiem na wzór historyków greckich. Swoje dzieło napisał w czasie wygnania – wykorzystując także starszy, dostępny mu materiał – jako prolog do istniejącej już historii deuteronomistycznej (Joz – 2 Krl), opowiadającej dzieje od osiedlenia się Izraelitów w Ziemi Obiecanej do upadku Jerozolimy, i w ten sposób rozciągnął te dzieje wstecz aż po stworzenie świata (Rdz 2,4-25). Owoc pracy tego post-deuteronomistycznego Jahwisty został jeszcze uzupełniony i zmodyfikowany przez powygnaniowego redaktora kapłańskiego (P) [Van Seters 1983, 324-331; 1999, 24.113-122.174-177; zob. także Van Seters 1987].

Wyniki szczegółowych historyczno-krytycznych analiz tekstów zaopatrywanych epitetem „jahwistyczne” skłaniają ku stwierdzeniu, iż w ich przypadku chodzi o wielkości pod względem literackim wielowarstwowe. Pytania stawiane w ramach naukowej debaty stały się zatem pytaniami nie tyle o to, czy należy mówić o Jahwiście teologu czy historyku, ile o to, kogo w nim widzieć – autora, redaktora, czy może szkołę. Za uzasadnione w tym kontekście należy uznać także pytanie o to, czy w ogóle można jeszcze mówić o Jahwiście [zob. np. Ska 1998, 151-165; Römer 2002, 215-231; 2006, 9-27; Gertz 2006, 202-204; Levin 2006, 131-141; Schmid 2006, 29-50; Van Seters 2006, 143-157; oraz polskie publikacje: Rubinkiewicz 1999, 111-123; Brzegowy 2001, 325-355; 2002b, 15-20; Lemański 2005, 18-20].

Do nowej teorii źródeł zdecydowanie negatywnie odniósł się profesor z Heidelbergu Rolf Rendtorff. Za niemożliwe uznał istnienie w Pięcioksięgu ciągłych źródeł (przewijających się przez cały Pięcioksiąg) przedwygnaniowych, które odpowiadałyby J i E. Zaproponował, by w odniesieniu do kwestii powstania Pięcioksięgu mówić najpierw o małych i większych jednostkach lub blokach, które osiągnęły swoją formę niezależnie od siebie, a później zostały połączone redakcyjnie. Według Rendtorffa Pięcioksiąg zawdzięcza swój aktualny kształt redakcji deuteronomistycznej i kapłańskiej (powygnaniowej) [Rendtorff 1977; 1983, 166-174; zob. także Rendtorff 1967; 1969; 1975].

Metodyczne zakwestionowanie klasycznego modelu źródeł przez Rendtorffa podjął Erhard Blum, obecnie profesor na uniwersytecie w Tybindze. Blum przejął podział tekstów Pięcioksięgu na kapłańskie, czyli należące do P, i nie- lub przed-kapłańskie. W odniesieniu do tych drugich założył istnienie większych jednostek. W Księdze Rodzaju miałyby to być kompozycje narracyjne o Abrahamie, Jakubie, Józefie, które stopniowo były łączone i rozbudowywane w historię patriarchów. Podstawą dla pozostałych ksiąg Pięcioksięgu było opowiadanie o Mojżeszu, które objęło tematykę wyjścia z Egiptu, Synaju i wędrówki przez pustynię. We wczesnym okresie powygnaniowym ta główna

część przedkapłańskiego materiału, skupiona wokół Mojżesza, została opracowana i zredagowana, dając to, co Blum nazwał „kompozycją deuteronomistyczną” (KD). Początkowo E. Blum uważał, że KD połączyła po raz pierwszy dzieje patriarchów z historią wyjścia. Później jednak zmodyfikował swój pogląd, stwierdzając, że pod względem zakresu przedmiotu opisów KD pokrywa się z historią Mojżesza w Wj 1- Pwt 34 [Blum 2002b, 155!]. Ostateczną postać Pięcioksięgu E. Blum przypisał, również powygnaniowej – wprawdzie następującej po KD, jednak w czasowej bliskości do niej – kompozycji kapłańskiej (KP), która połączyła historie patriarchów z prehistorią i dziejami Mojżesza. KP miałyby być w istocie niesamodzielnym rozszerzeniem KD, treściowo rozciągającym się od stworzenia do śmierci Mojżesza. Według E. Bluma chodziłoby więc o kompozycję hybrydową z tekstów niekapłańskich (nie-P) i specjalnie stworzonych tekstów kapłańskich (P), które nie były ani pismem źródłowym, ani warstwą redakcyjną, lecz jednym i drugim. Możliwym uzasadnieniem takiej hybrydowej kompozycji (KP), która stworzyła Pięcioksiąg, może być kontekst tak zwanej perskiej państwowej autoryzacji (*persische Reichsautorisation*), czyli praktyki uznawania przez perską władzę państwową lokalnych lub narodowych tradycji kultowych i prawnych.⁶ Pięcioksiąg byłby więc tekstem fundamentalnym dla zachowania żydowskiej tożsamości i równocześnie oficjalnym prawem perskiego imperium dla Judejczyków [Blum 1984; 1990; 1997; 2002a; 2002b; zob. także ocenę w Ska 1998, 153-154; Zenger 2006a, 106-112; Gertz 2006, 204].

Koncepcja powstania Pięcioksięgu zaproponowana przez E. Bluma dobrze odzwierciedla aktualną sytuację i trendy panujące w zakresie badań nad tą podstawową częścią Biblii. Chodzi tu przede wszystkim o rozróżnienie między tekstami kapłańskimi i niekapłańskimi, o porzucenie koncepcji źródeł w odniesieniu do materiału niekapłańskiego i o akcentowanie przekazu większych bloków (większych jednostek). Kwestią sporną pozostaje jednak nadal czas i sposób połączenia pojedynczych większych jednostek (bloków), pierwotny charakter tekstów P, oraz literacko-historyczna relacja Pięcioksięgu do Proroków Wcześniejszych (Joz – 2 Krl). Bibliści są dziś coraz bardziej zgodni co do tego, że nie da się zrekonstruować historii powstania Pięcioksięgu bez uwzględnienia związków z Prorokami Wcześniejszymi i historii powstania tego zbioru świętych tekstów oraz szczególnej roli, jaką odgrywa w nim Księga Powtórzonego Prawa [np. Gertz 2006, 205; Zenger 2006a, 99-106; Häußl 2008, 582].

2. Deuteronomistyczne dzieło historyczne

Stosunkowo liczni rzecznicy hipotezy dokumentów, zwłaszcza wcześniejsi, uważali, że można mówić o kontynuacji źródeł Pięcioksięgu w księgach następujących po nim, a przynajmniej w Księdze Jozuego [np. Knobel 1861,

⁶ Na temat idei perskiej autoryzacji Tory zob. np. Meyer 1896, 65-66; Schaefer 1960, 71; Frei 1995, 1-35 (=2001, 5-40); 1996, 5-131.

371-376; Colenso 1872, 112-119; Albers 1891, 6-7; Wellhausen 1899³, 117-120; Steuernagel 1900, 131-148; Smend 1912, 279-342; Eißfeldt 1922, zwł. 1*-285*; Rudolph 1938, 258-281; Mowinkel 1964]. Do takich wniosków dochodzili na podstawie podobieństwa stylu i wątków treściowych, uznanych za charakterystyczne dla poszczególnych źródeł zidentyfikowanych w Pięcioksięgu. Zrodziła się zatem idea *Heksateuchu*⁷, czyli zbioru obejmującego sześć ksiąg (Rdz – Joz). Rzecznikiem tej teorii stał się także G. von Rad, jednak nie na bazie krytyki źródeł, lecz badań historii tradycji. Dla niego rdzeniem tradycji o początkach Izraela było „małe credo historyczne” (Pwt 6,21-23; 26,5-9), które kończy się wzmianką o darze „ziemi” (kraju = Ziemi Obiecanej). Zdobycie ziemi Kanaan opisane w Księdze Jozuego zamyka tradycje o początkach. Dlatego należy mówić o Heksateuchu [Rad 1961, 9-86; zob. także Blenkinsopp 1996, 27-28; Ska 1998, 14.136; 2000, 256-257].

Ideę Heksateuchu jednak nieco porzucono, głównie pod wpływem krytyki klasycznego modelu źródeł. Ożywiły ją późniejsze badania, które, stosując podejście synchroniczne, skupiły się na formalnych i treściowych powiązaniach Księgi Jozuego z Pięcioksięgiem. Akcentuje się znów przede wszystkim fakt, że obietnice kraju (Ziemi Obiecanej) z opowiadań o patriarchach i o wyjściu z Egiptu domagają się opowiadań o zajęciu ziemi Kanaan, które znajdują się dopiero w Księdze Jozuego. Współczesnym propagatorem tej tezy jest T. Römer, który postrzega Heksateuch jako zredagowany w okresie perskim oficjalny dokument judaizmu [Römer – Brettler 2000, 401-419 /zwł. 415-419/; Römer 2001, 269-280 /zwł. 279-280/].

Teoria Heksateuchu nie znalazła akceptacji u Martina Notha [Noth 1943; 1957²]. Niemiecki egzegeta zmienił tok dyskusji nad historią powstania Pięcioksięgu, wnosząc postulat innego spojrzenia na rolę Księgi Powtórzonego Prawa. Noth dostrzegł w tej księdze początkową i programową część wielkiego literackiego przedstawienia historii ludu izraelskiego od zajęcia Ziemi Obiecanej do upadku państwa Judy (Pwt – 2 Krl). Zwrócił uwagę na wewnętrzny związek całego dzieła, stwierdzając, iż zasadza się on na szeregu powiązaniach pokrewnych lub uzupełniających się tematów⁸, typowych kwalifikacjach ludzkich postaci⁹ oraz mowach i innych programowych tekstach, które interpretują przedstawiany bieg historii¹⁰. Wielki blok Pwt – 2 Krl uznał za rezultat opraco-

⁷ Od gr. ἑξάτευχος – „sześć zwojów”.

⁸ Na przykład przekleństwo rzucone przez Jozuego na tego, kto ośmieliłby się odbudować Jerycho w Joz 6,26 i spełnienie się tego przekleństwa w 1 Krl 16,34.

⁹ Zwłaszcza zdanie „Czynili to, co złe w oczach JHWH” odnoszone do Izraelitów i ich królów (np. Sdz 2,11; 13,1; 1 Krl 11,6; 2 Krl 24,19).

¹⁰ Na przykład: Pwt 1-3 (Mojżeszowe spojrzenie wstecz na 40 lat pobytu na pustyni); Pwt 31 (pożegnalna mowa Mojżesza); Joz 1 (misja Jozuego); Joz 23 (pożegnalna mowa Jozuego); Sdz 2,6-3,6 (spojrzenie na czasy sędziów); 1Sm 8 (Samuelowa wizja królestwa); 1Sm 12 (pożegnalna mowa Samuela); 2Sm 7 (proroctwo Natana); 1 Krl 8 (modlitwa Salomona na poświęcenie świątyni); 2 Krl 17 (refleksja nad upadkiem Państwa Północnego). Z kolei wzmianki o sprawowaniu zakazanego kultu Aszery (Pwt 16,21) obramowują historię Państwa Północnego – od podziału (1 Krl 14,15) do upadku (2 Krl 17,10).

wania, na którym swoje piętno wycisnął język i teologia Księgi Powtórzonego Prawa, zwanej po niemiecku Deuteronomium (od gr. deuteronomion), i stąd cały zbiór tekstów Pwt – 2 Krl M. Noth nazwał *deuteronomistycznym dziełem historycznym* (Dtr) [Noth 1957, 1-110 /zwł. 1-12/; zob. też omówienie w Gertz 2006, 206].

O ile w odniesieniu do Pięcioksięgu M. Noth utrzymywał, iż powstał on z niezależnych pism źródłowych, o tyle dla wyjaśnienia powstania ksiąg Pwt – 2 Krl zaproponował rodzaj hipotezy fragmentów. Według Notha Dtr zawdzięcza swoje powstanie jednemu autorowi (a nie tylko „zbieraczowi” [niem. Sammler] lub redaktorowi). Ten stworzył swoją prezentację historii, wykorzystując starszy materiał w postaci pojedynczych tekstów, do których należały Pwt 5-28, zbiory sag o zajęciu Ziemi Obiecanej i o sędziach, historia Samuela-Saula-Dawida, księga dziejów Salomona, roczniki królów Izraela i Judy oraz opowiadania o proroku Eliaszu, Elizeuszu i Izajaszu. Poprzez własne teksty, powracające elementy językowe oraz ciągłość idei teologicznych nadał swemu produktowi spójny charakter. Dzieło powstało w prowincji Samaria, w pobliżu Mispa i Betel, w czasie wygania babilońskiego, i to krótko po wspomnianym na końcu (2 Krl 27-30) ułaskawieniu króla Jojakina przez Ewil Merodaka, króla babilońskiego. Celem deuteronomisty było dostarczenie teologicznego wyjaśnienia religijnej i narodowej katastrofy wygnania. Chodziło mu o rodzaj teologicznego usprawiedliwienia Boga. Zburzenie świątyni i upadek państwa zostały uzasadnione postępowaniem Izraela w okresie istnienia państwa, nacechowanym nieustannymi aktami nieposłuszeństwa i odstępstwa od JHWH [Noth 1957, 1-110 /zwł. 1-3.12.89-110/; zob. też omówienie w np. Sicre 1996, 363-385; Dziadosz 2004, 5-12; Braulik 2006, 195-196].

Zaproponowana przez M. Notha koncepcja jednolitego dzieła deuteronomistycznego, mimo ponawianych prób obrony [Jepsen 1953; Van Seters 1983, zwł. 322-362; Albertz 1989, 37-53; 2001, 210-231], nie wytrzymała jednak często siły krytyki. Dostrzegane różnice terminologiczne oraz przesunięcia akcentów teologicznych wymuszały poszukiwanie rozwiązań poprzez rozwijanie założeń teorii Notha i jej modyfikowanie, bądź tworzenie nowych koncepcji.

Ćwierć wieku po tym, jak Noth opublikował po raz pierwszy hipotezę o Dtr, ze środowiska egzegetów anglosaskich wyszła propozycja tak zwanego *modelu bloków* [Cross 1968, 9-24; 1973, 274-289; po nim: Nelson 1981; Peckham 1985; Halpern 1996]. Ten przyjmuje dwa wydania Dtr – przedwygnaniowe (Dtr¹) i wygnaniowe (Dtr²). Pierwsze było pismem propagandowym dla wsparcia reformatorskich działań króla Jozjasza (622 r. przed Chr.). Drugie uzupełniło pierwsze w świetle katastrofy z 587 r. przed Chr. Chodziło w nim o pokazanie, że tragedia upadku państwa Judy była sądem Boga za porzucenie przez lud Boży drogi wskazanej w Księdze Powtórzonego Prawa i o wezwanie do nawrócenia.

Bibliści reprezentujący szkołę z Getyngi wypracowali z kolei *model warstw* [Smend 1971, 494-509; 1989, 111-125; Dietrich 1972; 1999, 45-70; 2002, 181-198; Veijola 2000, 192-240]. Jego wyjściowym założeniem jest przyjęcie

więcej deuteronomistycznych opracowań. Deuteronomistyczny historyk (DtrH) opracował na wygnaniu podstawowy tekst. Ten został później rozszerzony przez deuteronomistycznego nomistę (DtrN) o materiał, którego cechą było szczególne zainteresowanie Prawem ($\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$), oraz przez deuteronomistycznego redaktora prorockiego (DtrP) o materiał prorocki.

Dyskusja nad zaproponowanymi teoriami doprowadziła także do zastanawiania się nad możliwością rozwiązania kompromisowego, to znaczy takiego, które łączyłoby elementy koncepcji bloków z elementami koncepcji warstw. W konsekwencji pojawiły się teorie, w których dzieło deuteronomistyczne jest postrzegane jako rezultat wtórnego połączenia redakcyjnego lub stopniowego rozbudowywania już wcześniej opracowanych deuteronomistycznie przekazów o zajęciu Ziemi Obiecanej (DtrL – *deuteronomistische Landeroberungserzählung*), o czasach sędziów (DtrSdz) i królów (DtrKrl) [Lohfink 1981, 87-100; Würthwein 1994, 1-11; Campbell – O’Brien 2000, 4-37; Kratz 2000, 155-225]¹¹.

Tego rodzaju sposób postrzegania deuteronomistycznego dzieła historycznego wpisuje się najlepiej w aktualny stan i nurt badań nad Pięcioksięgiem, które – jak już stwierdziliśmy – żegnają się z hipotetycznymi źródłami (=źródłowymi dokumentami), a koncentrują się bardziej na blokach przekazywanego materiału. To odchodzenie od klasycznej teorii czterech źródeł i propozycje nowych modeli powstania Pięcioksięgu sprawiają jednak, że zasadność odbiera się także hipotezie Dtr. Można jej faktycznie zarzucić, że nie wyjaśnia wystarczająco obecności fragmentów deuteronomistycznych w Tetrateuchu oraz powiązania Księgi Powtórzonego Prawa z Pięcioksięgiem. Trudno ją akceptować w koncepcjach podejmujących ideę Heksateuchu. Wobec takiej sytuacji na uznaniu zyskuje mówienie o *wielkim dziele historycznym* (WDH), zwanym też *Enneateuchem*¹².

3. Wielkie dzieło historyczne Rdz – 2 Krl

D.N. Freedman doszedł do przekonania, że materiał dziewięciu pierwszych ksiąg Biblii Hebrajskiej prezentuje się jako wielka jednostka literacka z wątkiem narracyjnym od stworzenia do wygnania babilońskiego i należy ją czytać jako podstawową historię Izraela [Freedman 1967, 712-713]. Niektórzy egzegeci dostarczyli interesujących argumentów potwierdzających wnioski Freedmana.

¹¹ Więcej na temat najważniejszych kwestii Dtr (autor-redaktor/zy, czas i cel powstania) oraz proponowanych w związku z nimi teorii zob. np. Radjawane 1974, 177-216; Cortese 1978, 341-352; Weippert 1985, 213-249; McKenzie 1992, 160-168; Preuß 1993, 229-395; Sicre 1996, 361-415; Blenkinsopp 1999, 84-115; Albertz 2000, 1-17; Kratz 2000; Brzegowy 2002a, 11-42; Wypych 2003, 15-62; Dziadosz 2004, 5-24; Niesiołowski-Spanò 2005, 5-16; Frevel 2006, 249-277; Römer 2006, 45-70; Wypych 2006, 13-18.

¹² Od gr. ἐννεατευχος – „dziewięć zwojów”.

Uczyniono to np. poprzez odczytanie i zinterpretowanie struktury chronologii opisanych lub wzmiankowanych wydarzeń [Blenkinsopp 1996, 49–50.62–67]. Inni uznali przytoczone argumenty za nieprzekonujące. J. L. Ska np. wyraził opinię, że o Enneateuchu można mówić jedynie z kanonicznego punktu widzenia, a nie literackiego. Jego zdaniem brakuje elementów literackich, które łączyłyby w organiczną całość wszystkie księgi – od Rdz do 2 Krl [Ska 1997, 19].

Naszym celem w tym miejscu nie jest naukowa dysputa z krytykami hipotezy Enneateuchu i wspieranie jej argumentami czerpanymi ze szczegółowych analiz świętego tekstu. Chodzi natomiast o nakreślenie głównych idei co do dziejów powstania wielkiej, początkowej części biblijnego tekstu, przy uwzględnieniu aktualnych tendencji w biblijnych badaniach. Jest to o tyle ważne, że odtworzenie procesu powstawania WDH ukaże także historię powstawania Pięcioksięgu.

Hipoteza powstania WDH łączy w sobie elementy teorii cykli narracyjnych (bloków) oraz hipotezy uzupełnień (dokumentu podstawowego).

Historycznie proces formowania się tekstowych bloków i cykli narracyjnych WDH można wiązać z doświadczeniem kryzysu wywołanego upadkiem państwa – Izraela (722 r. przed Chr.) i Judy (587 r. przed Chr.).

Powszechny jest pogląd, że najstarszy i podstawowy wątek narracyjny, obejmujący główne tematy Pięcioksięgu, jest pochodzenia przedkapłańskiego, niezależnie, czy chodzi o wcześniej lub później datowanego jahwistę (J) [Kratz 2000; 2002, 295–323], czy o kompozycję deuteronomistyczną (K^D) [Blum 1990; 2002b, 119–156]¹³. Kluczową rolę odgrywa w nim historia patriarchów i opowiadanie o wyjściu (eksodusie). W pierwszym przypadku mamy do czynienia z zebranymi po 722 r. przed Chr. rodzinnymi opowiadaniem, przez które – jak sądzą niektórzy bibliści – Juda/Izrael wyjaśnia sobie „wspólną i do wspólnoty zobowiązującą historię początków w kontekście sąsiednich narodów i podporządkowuje się przy tym obietnicy wspólnego ... [im] Boga JHWH” [Zenger 2006a, 101]. W tym samym czasie mogło także dojść do powstania pierwotnego opowiadania o zajęciu Ziemi Obiecanej, jako owocu opracowania historii wyjścia i opowiadań o Jozuem. Według modelu powstania Pięcioksięgu wypracowanego przez P. Weimara i E. Zengera (środowisko uniwersytetu w Münster) [Zenger 2006a, 100–106] poprzez połączenie istniejących opowiadań o prehistorii, o patriarchach, o wyjściu z Egiptu i wędrówce przez pustynię oraz o wzięciu w posiadanie Ziemi Obiecanej stworzono już w czasach Jozjasza normatywny obraz historii o początkach relacji JHWH z Jego ludem. Dzieło to, wspominając o obietnicach kraju danych patriarchom i ich spełnieniu w czasach Jozuego, wobec utraty terenów północnych na rzecz imperium asyryjskiego, miało przypominać, że cały kraj jest zbawczym darem Boga dla Judy/Izraela, i tym samym wspierać starania Jozjasza o terytorialne rozszerzenie państwa na północ. Samo opowiadanie o *wyjściu* – wcześniej mit fundacyjny

¹³ Zob. również omówienie modeli powstania Pięcioksięgu zaproponowanych przez obydwu biblistów w wykonaniu E. Zengera [Zenger 2006a, 106–112.118–123].

państwa północnego – stało się odtąd historią początków całego narodu. Uczynienie zaś teologicznym centrum dzieła opowiadania o teofanii JHWH (Wj 19–24*)¹⁴, o złotym cielcu (Wj 32*) i przede wszystkim o przymierzu (Wj 34*), ukazało relację między JHWH i Izraelem jako relację przymierza z prawami i obowiązkami dla obydwu stron. Ze względu na umiejscowienie powstania tej kompozycji w Jerozolimie nazwano ją *jerozolimskim dziełem historycznym*. Pod względem treści miałyby obejmować materiał, który mamy dziś w Rdz 2,4b–Joz 24, jednak nie cały (= Rdz 2,4b–Joz 24*).

Narodowa katastrofa w 587 r. przed Chr. prowadziła do intensywnych refleksji nad przyczynami nieszczęścia i do zastanawiania się nad tym, co pozostało z fundamentów historii JHWH z Jego ludem. Owocem tych przemyśleń miałyby być kolejne, tym razem jeszcze większe dzieło historyczne, zwane wygnaniowym. Powstałoby ono jako rezultat dołączenia do dzieła jerozolimskiego opracowanych na tle teologicznego programu z Pwt 5–28* (deuteronomistycznie) opowiadań i przekazów o sędziach (dtr Sdz), o początkach monarchii i dziejach obydwu państw (dtr Sm/Krl). To *wielkie wygnaniowe dzieło historyczne*, które chciało być próbą historyczno-teologicznego ujęcia tożsamości Izraela przez deuteronomistycznych teologów i jej otwarcia na zbawczą przyszłość, zaprezentowało w formie literackiej kompozycji całą historię Izraela od początków aż do czasów wygnania (Rdz 2,4b–2 Krl 25*)¹⁵.

Odbudowanie świątyni (poświęconej w r. 515 przed Chr.) miałyby być kontekstem dla powstania dzieła kapłańskiego, które – według *modelu münsteirańskiego* – rozpoczynało się opisem stworzenia świata, a w punkcie kulminacyjnym miało ustanowienie sanktuarium na Synaju, wskazując w ten sposób na obecność JHWH pośród Izraela jako na cel stworzenia. Po 450 r. przed Chr. połączono historyczne dzieło kapłańskie z wygnaniowym i tą drogą powstało *wielkie powygnaniowe dzieło historyczne*, obejmujące zasadniczy materiał dziewięciu aktualnych ksiąg: Rdz 1,1–2 Krl 25, czyli Enneateuch, z którego dopiero ok. 400 r. przed Chr. wydzielono Pięcioksiąg (zob. wykres na s. 69).

Nie wszyscy bibliści wyobrażają sobie proces powstania *wielkiego powygnaniowego dzieła historycznego* tak samo jak egzegeci z Münster. Bardzo przekonujące są wnioski i argumenty J. C. Gertza, profesora z Heidelbergu [2006, 208–210]. Według niego już około 700 r. przed Chr. istniały dwa konkurujące modele historii początków Izraela, mianowicie historia patriarchów i opowiadanie o eksodusie. Razem z powstałym tylko nieco później przedstawieniem prehistorii, stanowiły trzy niekapłańskie i zarazem przedkapłańskie bloki, które przez długi czas i niezależnie od siebie były przekazywane i uzupełniane [por. Schmid 1999; Gertz 2000, 330–388]. Opowiadanie o eksodusie, obejmujące początkowo dzieje Mojżesza z historią wyjścia z Egiptu a później rozszerzone o opowiadanie o zajęciu Ziemi Obiecanej, zostało z czasem wzbogacone o treści

¹⁴ Gwiazdka oznacza, że nie chodzi o cały aktualny tekst.

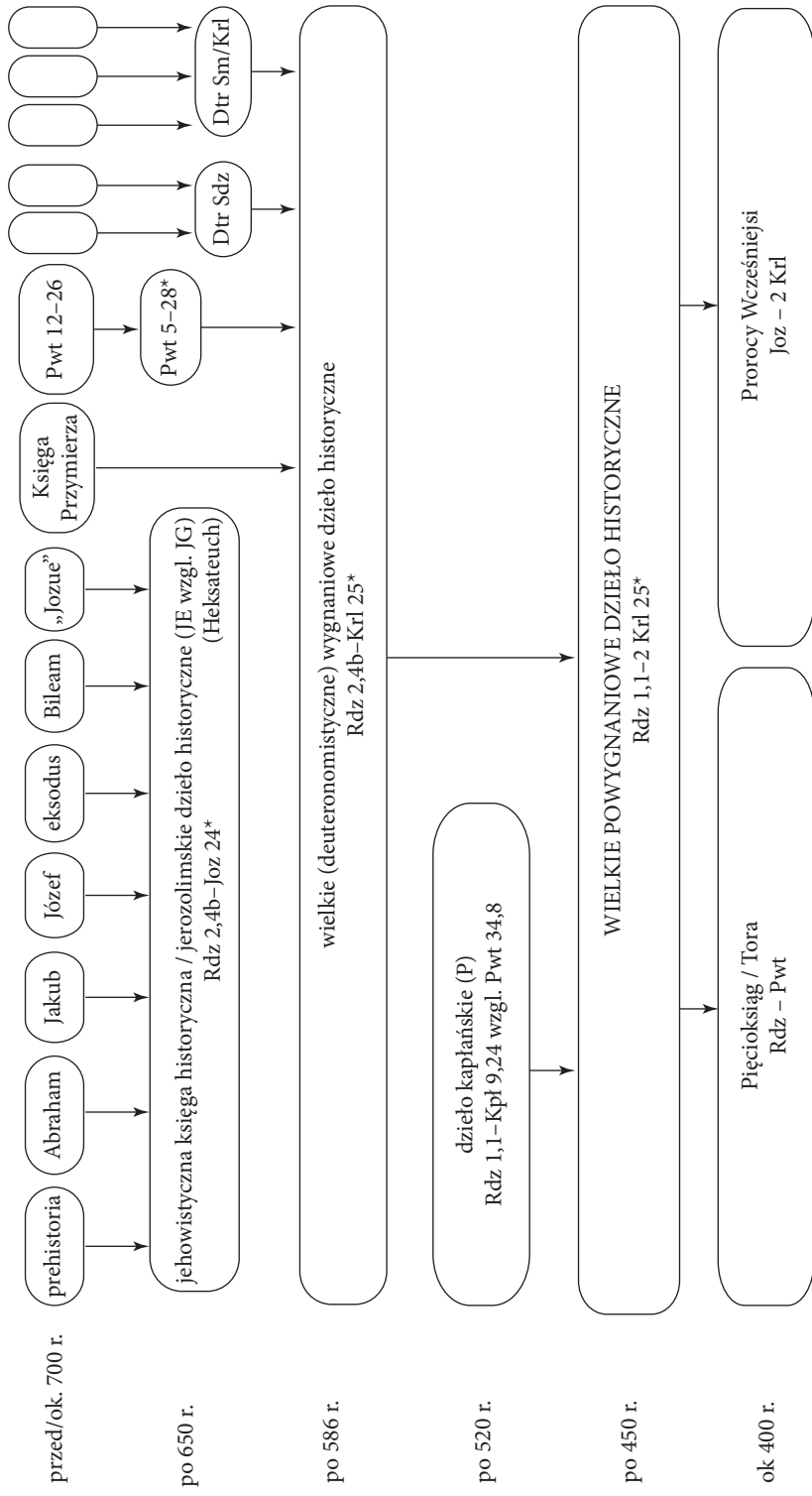
¹⁵ Koncepcja biblistów z Münster odchodzi zatem od teorii dzieła deuteronomistycznego, której początek dał M. Noth (Pwt – 2 Krl).

Pwt (jeszcze przed 587 r. przed Chr.), a w czasie wygnania otrzymało nadbudowę w postaci deuteronomistycznie zredagowanego przedstawienia epoki sędziów i królów. Powstała w ten sposób kompozycja obejmowała historię Izraela od wyjścia do wygnania (Wj 1-2 Krl 25*). Z opowiadaniem o patriarchach oraz z pierwotnie również niezależną przedkapłańską wersją prehistorii zesła się dopiero po wygnaniu w piśmie kapłańskim, które według J.C. Gertza miałyby być niezależnym pismem źródłowym, przedstawiającym pierwszy szkic historii początków Izraela od stworzenia, przez dzieje patriarchów, do eksodusu (Rdz 1-Wj 40* + Kpł). *Wielkie dzieło historyczne*, powstałe z połączenia niekapłańskich dzieł literackich z pismem kapłańskim, otrzymywało jeszcze drobne uzupełnienia, a na końcu (IV w. przed Chr.) miałyby nastąpić oddzielenie Tory od Proroków Wcześniejszych (zob. wykres na s. 70).

Mimo dostrzeganych różnic w proponowanych przez biblistów modelach procesu powstawania *wielkiego (powygnaniowego) dzieła historycznego*, jest zgoda co do ostatecznej konkluzji: *Wielkie dzieło historyczne*, obejmujące materiał literacki Rdz – 2 Krl, jest owocem redakcji, która miała miejsce pod koniec V lub w IV w. przed Chr. w Jerozolimie. Jego teksty są natury deuteronomistyczno-kapłańskiej.

Hipoteza *wielkiego dzieła historycznego* nie jest nowa, jakkolwiek wcześniej trudno było jej zdobyć wielką popularność z powodu ograniczonej ilości argumentów. Metodyka dociekań egzegetycznych stosowana aktualnie przy szukaniu właściwego zrozumienia świętych tekstów, każe badać je zarówno w ich aktualnej postaci (*synchronia*), jak i odtwarzać historię ich powstawania (*diachronia*). Przy takim podejściu okazuje się, że koncepcja wielkiego dzieła historycznego daje możliwość lepszego zrozumienia kompozycji tego zbioru pism, na czele z Pięcioksięgiem, i znalezienia rozwiązania wskazywanych w nim dotąd licznych literackich i historycznych problemów. Uwzględnienie wielu formalnych i treściowych powiązań dostrzeganych na płaszczyźnie aktualnego tekstu, wyjaśnianie ich istnienia poprzez odwołanie się do odtwarzanych hipotetycznie dziejów kształtowania się tego tekstu, oraz wzięcie pod uwagę zakładanego w hipotezie historycznego kontekstu formowania się i redakcji poszczególnych mniejszych bloków tekstowych, pozwala mieć nadzieję na odkrycie właściwego przesłania całego *wielkiego dzieła*, jak i każdej z jego części.

Dla rzetelnej oceny hipotezy *wielkiego dzieła historycznego* potrzeba nowych studiów egzegetycznych nad jego tekstami. Wiele już uczyniono, zwłaszcza odnośnie do Księgi Powtórzonego Prawa, jako księgi zamykającej Pięcioksiąg i – według teorii M. Notha – księgi otwierającej dzieło deuteronomistyczne. Uzasadnionym postulatem może być wyłączenie prac nad Księgą Jozuego, która opowiada o zajęciu i rozdzieleniu między izraelskie plemiona „kraj”, będącego Ziemią Obiecaną. Nie bez racji jest przecież teza, że ta „ziemia” jest przynajmniej jednym z głównych tematów historii opisaney w Enneateuchu.



Münsteriański model powstania „wielkiego powygnaniowego dzieła historycznego” (P. Weimar - E. Zenger /2004 r./)

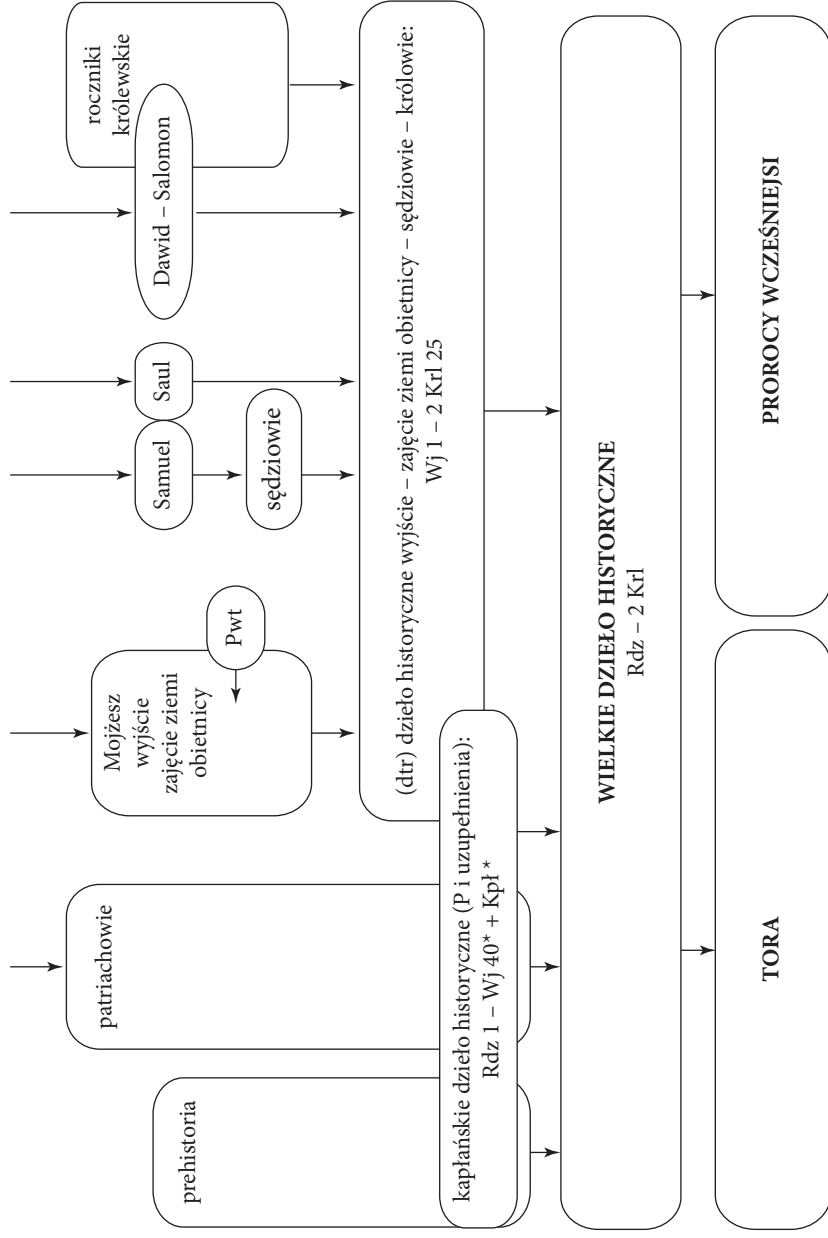
VIII w. przed Chr.

po 722 r.

po 587 r.

515 r.

IV w. przed Chr.



Powstanie „wielkiego dzieła historycznego Rdz - 2 Krl” (J. C. Gertz)

Literatura

- Albers, E. 1891. *Die Quellenberichte in Josua I-XII. Beitrag zur Quellenkritik des Hexateuchs*, Bonn.
- Albertz, R. 2001. *Die Exilszeit: 6. Jahrhundert v. Chr.* Stuttgart.
- Albertz, R. 2000. *In Search of the Deuteronomists. A First Solution to a Historical Riddle*. W: *The Future of the Deuteronomistic History*, red. T. Römer, 1-17. Leuven.
- Albertz, R. 1989. *Die Intentionen und die Träger des Deuteronomistischen Geschichtswerks*. W: *Schöpfung und Befreiung*, red. R. Albertz, 37-53. Stuttgart.
- Blenkinsopp, J. 1999. *Deuteronomistic Contribution to the Narrative in Genesis-Numbers: A Test Case*. W: *Those Elusive Deuteronomists. The Phenomenon of Pan-Deuteronomism*, red. L. S. Schearing, S.L. McKenzie, 84-115. Sheffield.
- Blenkinsopp, J. 1996. *Il Pentateuco. Introduzione ai primi cinque libri della Bibbia*. Brescia.
- Blum, E. 1984. *Die Komposition der Vätergeschichte*. Neukirchen-Vluyn.
- Blum, E. 1990. *Studien zum Komposition des Pentateuch*. Berlin.
- Blum, E. 1997. *Der Kompositionelle Knoten am Übergang von Josua zu Richter. Ein Entflechtungsvorschlag*. W: *Deuteronomy and Deuteronomistic Literature*, red. J. Lust, M. Vervenne, 181-212. Leuven.
- Blum, E. 2002a. *Esra, die Mose-tora und die persische Politik*. W: *Religion und Religionskontakte im Zeitalter der Achämeniden*, red. R. G. Kratz, 231-256. Gütersloh.
- Blum, E. 2002b. *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus: Ein Gespräch mit neueren Endredaktionshypothesen*. W: *Abschied vom Jahwisten: Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion*, red. J. C. Gertz – K. Schmid – M. Witte, 119-156. Berlin.
- Braulik, G. 2006. *Theorien über das Deuteronomistische Geschichtswerk (DtrG) im Wandel der Forschung*. W: *Einleitung in das Alte Testament*, red. E. Zenger, 191-202. Stuttgart.
- Brzegowy, T. 1998. *Pięcioksiąg Mojżesza. Wprowadzenie i egzegeza Księgi Rodzaju 1-11*, Tarnów.
- Brzegowy, T. 2001. *Kompozycja Pięcioksięgu według Johna Van Setersa*. *Analecta Cracoviensia* 33, 325-355.
- Brzegowy, T., 2002a. *Księgi historyczne Starego Testamentu*. Tarnów.
- Brzegowy, T., 2002b. *Najnowsze teorie na temat powstania Pięcioksięgu – próba oceny*. *Collectanea Theologica* 72/1, 11-44.
- Campbell, A.F. – O'Brien, M.A. 1993. *Sources of the Pentateuch. Texts, Introductions, Annotations*. Minneapolis.
- Campbell, A.F. – O'Brien, M.A. 2000. *Unfolding the Deuteronomistic History. Origins, Upgrades, Present Text*. Minneapolis.
- Cazelles, H. 1966. *Pentateuque*. W: *Dictionnaire de la Bible Supplément*. Vol. VII, 708-858. Paris.
- Cazelles, H. 1968. *Pentateuch*. W: *Bibel-Lexikon*, red. H. Haag, 1345-1355. Tübingen.
- Colenso, J. W. 1872. *The Pentateuch and Book of Joshua Critically Examined*. Part VI. London.
- Cortese, E. 1978. *Problemi attuali circa l'opera deuteronomistica*. *Rivista biblica italiana* 26, 341-352.

- Cross, F.M. 1968. *The Structure of the Deuteronomic [sic!] History*. Perspectives in Jewish Learning 3, 9-24.
- Cross, F.M. 1973. *Canaanite Myth and Hebrew Epic. Essays in the History of the Religion of Israel*, Cambridge.
- De Pury, A. 2002. *Gottesname, Gottesbezeichnung und Gottesbegriff: 'Elohim als Indiz zur Entstehungsgeschichte des Pentateuch*. W: *Abschied vom Jahwisten: Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion*, red. J. C. Gertz, K. Schmid, M. Witte, 25-47. Berlin.
- Dietrich, W. 1972. *Prophetie und Geschichte. Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung zum deuteronomistischen Geschichtswerk*. Göttingen.
- Dietrich, W. 1999. *Niedergang und Neuanfang: Die Haltung der Schlussredaktion des deuteronomistischen Geschichtswerk zu den wichtigsten Fragen ihrer Zeit*. W: *The Crisis of Israelite Religion. Transformation of Religious Tradition in Exilic and Post-Exilic Times*, red. B. Becking, M. C. A. Korpel, 45-70. Leiden.
- Dietrich, W. 2002. *Martin Noth und die Zukunft des deuteronomistischen Geschichtswerkes*. W: *Von David zu den Deuteronomisten. Studien zu den Geschichtsüberlieferungen des Alten Testaments*. 181-198. Stuttgart.
- Dzidosz, D. 2004. *Teocentryczna historiografia Izraela, czyli kim był deuteronomista i jego dzieło*. *Collectanea Theologica* (74) 4, 5-24.
- Eißfeldt, O. 1922. *Hexateuch-Synopse. Die Erzählung der fünf Bücher Mose und des Buches Josua mit dem Anfange des Richterbuches in ihre vier Quellen zerlegt und in deutscher Übersetzung dargeboten samt einer in Einleitung und Anmerkungen gegebenen Begründung*, Leipzig.
- Freedman D.N. 1967. *Pentateuch*. W: *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, red. G. Butterick, 711-727. New York.
- Frei, P. 1995. *Die persische Reichsautorisation: Ein Überblick*. W: *Zeitschrift für altorientalische und biblische Rechtsgeschichte* 1, 1-35.
- Frei, P. 1996. *Zentralgewalt und Lokalautonomie im Achämenidenreich*. W: *Reichsidee und Reichorganisation im Perserreich*, red. P. Frei, K. Koch, 5-131. Freiburg.
- Frei, P. 2001. *Persian Imperial Authorization: A Summary*. W: *Persia and Torah. The Theory of Imperial Authorization of the Pentateuch*, red. J. W. Watts, 5-40. Atlanta.
- Frevel, C. 2006. *Wovon reden die Deuteronomisten? Anmerkungen zu religionsgeschichtlichem Gehalt, Fiktionalität und literarischen Funktionen deuteronomistischer Kultnotizen*. W: *Die deuteronomistischen Geschichtswerke. Redaktions- und religionsgeschichtliche Perspektiven zur „Deuteronomismus“-Diskussion in Tora und Vorderen Propheten*, red. M. Witte u.a., 249-277. Berlin.
- Gertz, J.C. 2000. *Tradition und Redaktion in der Exoduserzählung. Untersuchungen zur Endredaktion des Pentateuch*. Göttingen.
- Gertz, J. C. 2006. *Tora und Vordere Propheten*. W: *Grundinformation Altes Testament*, red. J.C. Gertz, 187-302. Göttingen.
- Gnuse, R.K. 2000. *Redefining the Elohist*. *Journal of Biblical Literature* 119/ 2, 201-220.
- Graupner, A. 2002. *Der Elohist. Gegenwart und Wirksamkeit des transzendenten Gottes in der Geschichte*. Neukirchen-Vluyn
- Häusl, M. 2008. *Pentateuchforschung*. W: *Herders Neues Bibellexikon*, red. F. Kogler, R. Egger-Wenzel, M. Ernst. 581-582. Freiburg im Breisgau.
- Halpern, B. 1996. *The First Historians. The Hebrew Bible and History*. University Park.

- Houtman, C. 1994. *Der Pentateuch. Die Geschichte seiner Erforschung neben einer Auswertung*. Kampen.
- Jepsen, A. 1953. *Die Quellen des Königsbuches*. Halle.
- Knobel, A. 1861. *Die Bücher Numeri, Deuteronomium und Josua*, Leipzig.
- Kratz, R.G. 2000. *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments. Grundwissen der Bibelkritik*. Göttingen.
- Kratz, R. G. 2002. *Der vor- und nachpriesterschriftliche Hexateuch*. W: *Abschied vom Jahwisten: Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion*, red. J.C. Gertz, K. Schmid, M. Witte, 295–323. Berlin.
- Lemański, J. 2002. *Pięcioksiąg dzisiaj*. Kielce.
- Lemański, J. 2005. *Pięcioksiąg. Próba syntezy współczesnych badań*. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 38/1, 15–28.
- Levin, C. 1993. *Der Jahwist*. Göttingen.
- Levin, C. 2004. *Das israelitische Nationalepos: Der Jahwist*. W: *Große Texte alter Kulturen. Literarische Reise von Gizeh nach Rom*, red. M. Hose, 63–85. Darmstadt.
- Levin, C. 2006. *The Yahwist and the Redactional Link Between Genesis and Exodus*. W: *A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation*, red. T. B. Dozeman, K. Schmid, 131–141. Atlanta.
- Lohfink, N. 1981. *Kerygmata des Deuteronomistischen Geschichtswerks*. W: *Die Botschaft und die Boten*, 87–100. Neukirchen-Vluyn.
- Maly, E. H. 1981. *Introduction to the Pentateuch*. W: *The Jerome Biblical Commentary*, red. R. R. Brown, J. A. Fitzmyer, R.E. Murphy, 1–6. London.
- McKenzie, S. L. 1992. *Deuteronomistic History*. W: *The Anchor Bible Dictionary*. Vol. 2: D–G, red. D. N. Freedman i in., 160–168. New York.
- Meyer, E. 1896. *Die Entstehung des Judentums. Eine historische Untersuchung*. Halle.
- Mowinkel, S. 1964. *Tetrateuch – Pentateuch – Hexateuch. Die Berichte über die Landnahme in den drei altisraelitischen Geschichtswerken*. Berlin.
- Nelson, R.D. 1981. *The Double Redaction of the Deuteronomistic History*. Sheffield.
- Niesiołowski-Spanò, Ł. 2005. *Kiedy napisano historię Izraela*. *Collectanea Theologica* (75) 4, 5–16.
- Noth, M. 1957. *Überlieferungsgeschichtliche Studien. Die sammelnden und bearbeitenden Geschichtswerke im Alten Testament*. Tübingen.
- Noth, M. 1960. *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch*, Darmstadt.
- Peckham, B. 1985. *The Composition of the Deuteronomistic History*. Atlanta.
- Peter, M. 1978. *Wykład Pisma Świętego Starego Testamentu*. Poznań.
- Preuß, H.D. 1993. *Zum deuteronomistischen Geschichtswerk*. *Theologische Rundschau* (58) 3, 229–395.
- Rad, G. von. 1961. *Gesammelte Studien zum Alten Testament*. München.
- Radjawane, A. N. 1974. *Das deuteronomistische Geschichtswerk. Ein Forschungsbericht*. *Theologische Rundschau. Neue Folge* (38) 3, 177–216.
- Rendtorff, R. 1967. *Literarkritik und Traditionsgeschichte*. *Evangelische Theologie* 27, 138–153.
- Rendtorff, R. 1969. *Traditio-Historical Method and the Documentary Hypothesis*. W: *Proceedings of the Fifth World Congress of Jewish Studies*. Vol. 1, 5–11. Jerusalem.
- Rendtorff, R. 1975. *Der „Jahwist“ als Theologe? Zum Dilemma der Pentateuchkritik*. W: *Congress Volume – Edinburgh 1974*, red. G. Anderson, 158–166. Leiden.

- Rendtorff, R. 1977. *Das Überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*. Berlin.
- Rendtorff, R. 1983. *Das Alte Testament. Eine Einführung*. Neukirchen-Vluyn.
- Römer, T. 2001. *La fin de l'historiographie deutéronomiste et le retour de l'Hexateuque?* Theologische Zeitschrift. Festheft der Theologischen Zeitschrift zum XVII. Kongress der International Organization for the Study of the Old Testament 2001 in Basel (57) 2, 269-280.
- Römer, T. C. 2002. *Das Buch Numeri und das Ende des Jahwisten. Anfragen zur „Quellenscheidung“ im vierten Buch des Pentateuch*. W: *Abschied vom Jahwisten: Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion*, red. J.C. Gertz, K. Schmid, M. Witte, 215-231. Berlin.
- Römer, T. C. 2006. *The Elusive Yahwist. A Short History of Research*. W: *A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation*, red. T.B. Dozeman, K. Schmid, 9-27. Atlanta.
- Römer, T. 2006. *Entstehungsphasen des «deuteronomistischen Geschichtswerkes»*. W: *Die deuteronomistischen Geschichtswerke. Redaktions- und religionsgeschichtliche Perspektiven zur „Deuteronomismus“-Diskussion in Tora und Vorderen Propheten*, red. M. Witte u.a., 45-70. Berlin.
- Römer, T. – Brettler, M.Z. 2000. *Deuteronomy 34 and the Case for a Persian Hexateuch*. *Journal of Biblical Literature* (119) 3, 401-419.
- Rose, M. 1981. *Deuteronomist und Jahwist. Untersuchungen zu den Berührungspunkten beider Literaturwerke*. Zürich.
- Rubinkiewicz, R. 1999. *Powstanie Pięcioksięgu w świetle najnowszych badań*. *Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej* 46, 111-123.
- Rudolph, W. 1938. *Der „Elohist“ von Exodus bis Josua*. Berlin.
- Schaeder, H. H. 1960. *Das persische Weltreich*. W: *Der Mensch im Orient und Okzident. Grundzüge einer eurasiatischen Geschichte*, red. G. Schaeder, 48-82. München.
- Scharbert, J. 1990. *Genesis 1-11* (Die Neue Echter Bibel, 5). Würzburg.
- Schmid, H. H. 1976. *Der sogenannte Jahwist. Beobachtungen und Fragen zur Pentateuchforschung*. Zürich.
- Schmid, H. H. 1977. *In Search of New Approaches in Pentateuchal Research*. *Journal for the Study of the Old Testament* 3, 33-42.
- Schmid, K. 1999. *Erzväter und Exodus. Untersuchungen zur doppelten Begründung der Ursprünge Israels innerhalb der Geschichtsbücher des Alten Testaments*. Neukirchen-Vluyn.
- Schmid, K. 2006. *The So-Called Yahwist and the Literary Gap Between Genesis and Exodus* W: *A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation*, red. T.B. Dozeman, K. Schmid, 29-50. Atlanta.
- Schmidt, W. H. 1981. *Ein Theologe in salomonischer Zeit? Ein Plädoyer für den Jahwisten*. *Biblische Zeitschrift* 25, 82-102.
- Schmidt, W. H. 1995. *Einführung in das Alte Testament*. Berlin – New York.
- Schmitt, H.-C. 1980. *„Priesterliches“ und „prophetisches“ Geschichtsverständnis in der Meerwundererzählung von Ex 13,17-14,31. Beobachtungen zur Endredaktion des Pentateuch*. W: *Textgemäß. Aufsätze und Beiträge zur Hermeneutik des Alten Testaments*, red. A.H.J. Gunneweg, O. Kaiser, 138-155. Göttingen.
- Schmitt, H.-C. 2005. *Arbeitsbuch zum Alten Testament. Grundzüge der Geschichte Israels und der alttestamentlichen Schriften*. Göttingen.

- Sicre, J. L. 1996. *La investigación sobre la historia deuteronomista desde Martin Noth a nuestros días*. Estudios Bíblicos 54, 361-415.
- Ska, J. L. 1989. *Quelques remarques sur Pg et la dernière rédaction du Pentateuque*. W: *Le Pentateuque en question. Les origines et la composition des 5 premiers livres de la Bible à la lumière des recherches récentes*, red. A. de Pury, 95-125. Genève.
- Ska, J. L. 1998. *Introduzione alla lettura del Pentateuco. Chiavi per l'interpretazione dei primi cinque libri della Bibbia*. Roma.
- Ska, J. L. 2000. *Pięcioksiąg*. W: *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, red. W. R. Farmer, red. wyd. pol. W. Chrostowski, 253-260. Warszawa.
- Ska, J. L. 2002. *The Yahwist, a Hero with a Thousand Faces. A Chapter in the History of Modern Exegesis*. W: *Abschied vom Jahwisten: Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion*, red. J. C. Gertz, K. Schmid, M. Witte, 1-23. Berlin.
- Smend, R. 1912. *Die Erzählung des Hexateuch auf ihre Quellen untersucht*, Berlin.
- Smend, R. 1971. *Das Gesetz und die Völker. Ein Beitrag zur deuteronomistischen Redaktionsgeschichte*. W: *Probleme biblischer Theologie*, red. H.W. Wolff, 494-509. München.
- Smend, R. 1989. *Die Entstehung des Alten Testaments*. Stuttgart.
- Spinoza, B. 1670. *Tractatus theologico-politicus*. Amsterdam.
- Steuernagel, C. 1900. *Übersetzung und Erklärung der Bücher Deuteronomium und Josua und allgemeine Einleitung in den Hexateuch*. Göttingen.
- Synowiec, J. S. 1987. *Na początku*. Warszawa.
- Tengström, S. 1982. *Die Toledotformel und die literarische Struktur der priesterlichen Erweiterungsschicht im Pentateuch*. Lund.
- Van Seters, J. 1983. *In Search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*. New Haven.
- Van Seters, J. 1987. *Der Jahwist als Historiker*. Zürich.
- Van Seters, J. 1992. *Prologue to History. The Yahwist as Historian in Genesis*. Zürich.
- Van Seters, J. 1994. *The Life of Moses. The Yahwist as Historian in Exodus-Numbers*. Kampen.
- Van Seters, J. 1999. *The Pentateuch: A Social-Science Commentary*. Sheffield.
- Van Seters, J. 2006. *The Report of the Yahwist's Demise Has Been Greatly Exaggerated! W: A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation*, red. T. B. Dozeman, K. Schmid, 143-157. Atlanta.
- Veijola, T. 2000. *Moses Erben. Studien zum Dekalog, zum Deuteronomismus und zum Schriftgelehrtentum*. Stuttgart.
- Vermeylen, S. 1981. *La formation du Pentateuque à la lumière de l'exégèse historico-critique*. *Revue théologique de Louvain* 12, 324-346.
- Weippert, H. 1985. *Das deuteronomistische Geschichtswerk. Sein Ziel und Ende in der neueren Forschung*. *Theologische Rundschau* (50) 3, 213-249.
- Wellhausen, J. 1886. *Prolegomena zur Geschichte Israels*. Berlin.
- Westermann, C. 1985. *Genesis 12-36. A Commentary*. Minneapolis.
- Whybray, R. N. 1987. *The Making of the Pentateuch. A Methodological Study*. Sheffield.
- Würthwein, E. 1994. *Studien zum Deuteronomistischen Geschichtswerk*. Berlin.
- Wypych, S. 1987. *Pięcioksiąg*. Warszawa.
- Wypych, S. 2003. *Przymierze i jego odnowa. Studium z teologii biblijnej Starego Testamentu*. Kraków.

- Wypych, S., 2006. *Historia i teologia deuteronomisty*. W: *Księgi historyczne Starego Testamentu. Dziejopisarstwo izraelskie. Księgi: Jozuego, Sędziów, Samuela, Królów*, red. T. Brzegowy, J. Łach, S. Wypych, 13-18. Warszawa.
- Zawiszewski, E. 1996. *Pięcioksiąg i Księgi historyczne. Wstęp szczegółowy. Komentarz do Ks. Rodz. 1,1-11,9*. Pelplin.
- Zenger, E. 1995. *Die vor-priesterschriftlichen Schichten*. W: *Einleitung in das Alte Testament*, red. E. Zenger i in., 108-123. Stuttgart.
- Zenger, E. 2006a. *Theorien über die Entstehung des Pentateuch im Wandel der Forschung*. W: *Einleitung in das Alte Testament*, red. E. Zenger i in., 74-123. Stuttgart.
- Zenger, E. 2006b. *Die Tora/ der Pentateuch als Ganzes*. W: *Einleitung in das Alte Testament*, red. E. Zenger i in., 60-73. Stuttgart.
- Zenger, E. 2006c. *Die vorpriester(schrift)lichen Pentateuchtexte*. W: *Einleitung in das Alte Testament*, red. E. Zenger i in., 176-187. Stuttgart.

The Torah and the Former Prophets, that is the Great Historical Work of the Old Testament

Summary

Relatively great part of exegetical studies on the Old Testament deals with literary analysis, indicating the real historical value and the reading of the theological message of the texts, which in the Hebrew Bible belong to the blocks called Torah and Former Prophets. The present study shows an outline of the concepts and trials of solutions first of all literary problems arising at the reading of these texts. From the hypotheses in relation to the question of coming into being of the Pentateuch, at the lead of the hypothesis of sources, through the concepts of Hexateuch and of the Deuteronomistic History, to the appearing as well-founded theory of the Great Postexilic Historical Work (Gen – 2 Ki). Its historiographic value and theological message, must be read, however, taking into consideration that the work preserved to our times is the fruit of the long composition process, which most probably finished in the 5th century BC.